

Historical Geography of the City of Narāq

Fatemeh Ghajari¹ , Alireza Anisi² Type of Article: **Research**

Pp: 269-289

Received: 2025/03/2; Revised: 2025/04/21; Accepted: 2025/04/25

 <https://doi.org/10.61882/PJAS.1288>

Abstract

Historic cities, as reflections of the interaction between natural and human forces over different periods, have always provided a basis for studying physical structures and spatial transformations. From this perspective, the historic city of Narāq—due to its particular geographical location along the communication routes from Kashan to western Iran and its access to natural resources and physical elements—has so far remained largely unexamined. The main objective of this study is to investigate and analyze the role of both natural and human geographical factors in the formation of the spatial structure and the physical transformations of Narāq throughout its history, an issue that has not yet been addressed in a comprehensive and systematic manner. This study employs a descriptive–historical approach, utilizing both documentary and field data collection methods. Historical written sources—including geographical texts, travelogues, waqf deeds, and local documents—were analyzed. The findings indicate that Narāq’s location along major historical trade routes and its access to water resources, combined with the region’s specific topographical conditions, played a pivotal role in its economic prosperity and in shaping the city’s linear spatial pattern during the Safavid and Qajar periods. The findings indicate that Narāq’s location along major historical trade routes and its access to water resources, combined with the region’s specific topographical conditions, played a pivotal role in its economic prosperity and in shaping the city’s linear spatial pattern during the Safavid and Qajar periods. The interruption of these communication routes and the economic changes in the contemporary era have led to a decline in the city’s urban functions, creating a spatial disconnect between the historic core and the new urban developments. The research highlights the need to formulate conservation strategies and spatial regeneration plans that aim to restore the relationship between the historic elements and the city’s contemporary structure.

Keywords: Narāq, Historical Geography, Communication Routes, Spatial Structure, Historic City.

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)

Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT).

Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT). This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

1. Researcher, Ph.D. in Architecture, Department of Architectural Engineering, Faculty of Art and Architecture, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Associate Professor, Research Center for Historic Buildings and Cities, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (RICT), Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: anisi61@yahoo.co.uk

Citations: Ghajari, F. & Anisi, A., (2025). “Historical Geography of the City of Narāq”. *Parseh J. Archaeol Stud.*, 9(32): 269-289. <https://doi.org/10.61882/PJAS.1288>

Home page of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-1288-en.html>

Introduction

Previous studies on the city of Narāq have primarily provided a brief examination of its physical fabric and individual historical monuments, without offering a systematic understanding of the role and impact of natural and human geographical factors in the city's spatial and physical formation and transformation. Moreover, the alteration of communication routes in the contemporary period and the resulting disruption in the continuity of physical and functional connections have posed serious challenges to the city's historical identity and spatial cohesion.

The central question of this research is how natural factors—such as climate, water resources, and topography—and human factors—including economic, cultural, and political relations—have, at different historical periods and in various ways, contributed to shaping the spatial and physical structure of Narāq, and what consequences this process has had for the pattern of the city's contemporary development.

The study and analysis of the historical geography of ancient cities—particularly Narāq—is significant because these settlements represent a living reflection of the interactions between natural and human forces throughout history. Understanding the processes that shaped them provides a valuable basis for interpreting their spatial and historical identity, for planning sustainable development, and for formulating policies aimed at conserving urban heritage.

At a time when many of the country's historic cities are facing crises of identity and physical integrity as a result of contemporary spatial and functional transformations, examining the factors that influenced the spatial formation and evolution of Narāq—as a prominent example of a strategically located settlement on the Iranian Plateau—can help identify development patterns that are better suited to local and historical contexts.

The necessity of this research also lies in filling the existing gap in systematic historical–geographical studies on Narāq and in clarifying the role of communication routes and natural resources in its spatial formation and subsequent transformations—an issue that has been largely overlooked in both national and regional research so far.

Research Questions and Hypothesis: The primary research question aims to identify the key factors that influenced the historical development of the city of Narāq. In particular:

- What role have human factors played in the city's formation?

The primary hypothesis proposed in response to these questions relates to Narāq's distinctive geographical position—specifically, its location along major communication routes. Although environmental factors such as water resources and agricultural lands played a crucial role in the formation and subsequent transformation of the city's spatial

structure, these developments were fundamentally shaped by regional connections and the city's position on important trade routes.

Urban Structure of Narāq

The principal structural elements of a traditional Iranian city typically include: the Arg or Kuhandezh (citadel), the Shahreṣṭān (main residential city), the central urban complex—comprising mosques, madrasas, bazaars, and neighborhood centers—urban connecting spaces such as alleys (*guzar*), squares, *hosseiniyehs*, and shrines, the outer section (*rabad*) with surrounding villages, gardens and farmlands, as well as water-related features such as *qanats*, *cisterns*, and *icehouses* (Tousili, 2012: 34).

Field surveys show that among these elements, Narāq essentially lacks a Kuhandezh (old citadel) that would have formed the basis for the city's secondary development. This absence may be attributed to the history and type of early settlements in the region, characterized by numerous farmlands scattered across the geographical setting of Narāq. Kalantar Zarrabi, in his *History of Kashan*, describes it as follows:

“From Narāq, a great river and torrent descend from the mouth of Suk Cham, first from the southern and western highlands of Kashan, crossing the travelers' road to Iraq-e Ajam and Arabia, and finally reaching the Kashan plain. Along the banks and surroundings of the river lie green and flourishing villages and farmlands.” (Kalantar Zarrabi, 1962: 17)

From a morphological perspective, Narāq exhibits a compact urban fabric oriented east–west, following the course of the river and parallel to the northern and southern mountain ranges. This layout clearly reflects the influence of geographical location on the city's form. The urban fabric is shaped by two main thoroughfares:

- Imam Khomeini Street, which extends in an east–west direction, and
- Fazel Naraqī Street, which runs parallel to Imam Khomeini Street, starting from the eastern part of the city and leading westward to the Jame' Mosque.

Conclusion

This study aimed to explore the historical geography of the city of Narāq and to explain the role of natural factors in shaping the city's formation and spatial–physical transformations. The findings reveal that Narāq's distinctive geographical location along the historical communication routes between Kashan and western Iran—especially during the Safavid and Qajar periods—provided an effective foundation for spatial development, economic prosperity, and the consolidation of its urban status. Abundant water resources, the linear topography, and the close relationship with surrounding fields and gardens, together with communication corridors running parallel to the river and valley, led to the formation of the city's unique physical structure and the establishment

of functional elements such as the bazaar, squares, and religious centers along east–west axes. Chronologically, it was shown that during the pre-Islamic and Sasanian periods, settlements were primarily located in the surrounding areas and on the elevated fringes. Gradually, in the Islamic era—particularly during the Safavid period—the city’s spatial and communicational center became firmly established near the river. This spatial pattern reflected the natural setting and the functional needs of the traditional society of that time. The analysis of more recent developments indicates that the redirection of major communication routes and the consequent disruption of the city’s functional connection with its former strategic networks have resulted in economic decline, spatial disjunction within the historic fabric, and the diminishing role of the bazaar, placing the city on a path of uneven contemporary transformation. Given Narāq’s limited population and the modest pace of migration, no major transformation of the city’s structure has occurred; its historical evolution continues to be shaped largely by natural advantages and geographical factors. The research demonstrates that a thorough understanding of historical geography and the application of traditional models compatible with the natural setting and the socio-cultural context play a crucial role in preserving and enhancing the city’s historic structure, both now and in the future.

Acknowledgments

Special thanks are due to the esteemed reviewers whose guidance and comments enriched this research and contributed to the preparation of the article.

Observation Contribution

The authors contributed equally to this research. This article is derived from a part of the first author’s M.A. thesis entitled “Conservation and Revitalization Plan of Shams al-Saltaneh Bazaar and Caravanserai Complex in the City of Naragh with a Tourism Development Approach”, supervised by the second author, and defended in 2019.

Conflict of Interest

This article is an independent research project conducted without institutional financial support, and no conflict of interest exists.

جغرافیای تاریخی شهر نراق

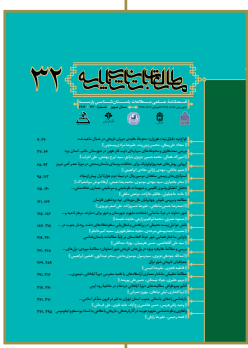
فاطمه قجری^I ID، علیرضا انیسی^{II} ID

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۲۸۹ - ۲۶۹
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۲؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۵
شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.61882/PJAS.1288>

چکیده

شهرهای تاریخی به‌عنوان بازتابی از تعامل نیروهای طبیعی و انسانی در دوره‌های گوناگون، همواره بستری برای مطالعه ساختارهای کالبدی و تحولات فضایی به‌شمار می‌آیند. با این نگاه، شهر تاریخی نراق با توجه به موقعیت جغرافیایی خاص در مسیر راه‌های ارتباطی کاشان به غرب ایران و برخورداری از منابع طبیعی و عناصر کالبدی، تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته است. موضوع اصلی این پژوهش، بررسی و تحلیل نقش عوامل جغرافیایی طبیعی و انسانی در شکل‌گیری ساختار فضایی و تحولات کالبدی شهر نراق در بستر تاریخ است که تاکنون به‌صورت جامع و نظام‌مند بدان پرداخته نشده است. ضرورت پژوهش از آن‌روست که شناخت این عوامل، نه‌تنها در فهم روند توسعه شهر مؤثر بوده، بلکه در تدوین سیاست‌های حفاظتی و برنامه‌ریزی معاصر نیز کاربردهای اساسی خواهد داشت. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تاریخی و بر مبنای روش گردآوری داده‌های اسنادی و میدانی صورت گرفته است. در مرحله نخست، منابع مکتوب تاریخی شامل: متون جغرافیایی، سفرنامه‌ها، وقف‌نامه‌ها و اسناد محلی تحلیل شده و سپس داده‌های حاصل از پیمایش میدانی و مشاهده ساختار کالبدی شهر با اطلاعات متون تطبیق یافته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که استقرار نراق در مسیر شاهراه‌های ارتباطی و بهره‌مندی از منابع آبی، به‌همراه شرایط توپوگرافی خاص منطقه، در دوره‌های تاریخی صفویه و قاجار نقش محوری در رونق اقتصادی و شکل‌گیری الگوی فضایی خطی شهر ایفا کرده است؛ هم‌چنین، انقطاع این مسیر ارتباطی و تغییرات اقتصادی در دوره معاصر منجر به اُفت کارکردهای شهری و گسست فضایی میان هسته تاریخی و توسعه‌های جدید شهری شده است. پژوهش بر لزوم تدوین راهبردهای حفاظتی و بازآفرینی فضایی مبتنی بر احیای ارتباط میان عناصر تاریخی و ساختار معاصر شهر تأکید می‌کند.

کلیدواژگان: نراق، جغرافیای تاریخی، راه‌های ارتباطی، ساختار فضایی، شهر تاریخی.

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. © ۱۴۰۴ ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International license
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

I. پژوهشگر دکترای معماری، گروه مهندسی معماری، دانشکده هنر و معماری، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
II. دانشیار پژوهشکده ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: anis61@yahoo.co.uk

ارجاع به مقاله: قجری، فاطمه؛ و انیسی، علیرضا، (۱۴۰۴). «جغرافیای تاریخی شهر نراق». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۹ (۳۲): ۲۸۹-۲۶۹.
<https://doi.org/10.61882/PJAS.1288>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-1288-fa.html>

مقدمه

جغرافیای تاریخی هر شهر برای شناخت تأثیر محیط جغرافیایی بر تحولات تاریخی شهر، ضروری است. جغرافیای تاریخی به عنوان شاخه‌ای میان‌رشته‌ای، به بررسی تعامل میان محیط جغرافیایی و تحولات تاریخی می‌پردازد. شهرهای تاریخی ایران در بستر جغرافیایی متنوع و در تعامل مستمر با عوامل طبیعی و انسانی شکل گرفته‌اند؛ در این میان، نراق به عنوان یکی از سکونتگاه‌های کهن در فلات مرکزی ایران، واجد جایگاه خاصی در تاریخ تحولات شهری است. «نراق» در گذشته، بخش کوچکی از حوزه تمدنی سیلک (کاشان) بوده است؛ این تمدن جزو قدیمی‌ترین تمدن ایران باستان بعد از تمدن جیرفت کرمان در فلات مرکزی است. «رومن گیرشمن»، (محقق برجسته فرانسوی)، سه فصل کاوش در سال‌های (۱۹۳۳، ۱۹۳۴ و ۱۹۳۷ م.)، روی سیلک انجام داده است. وی تاریخ این تمدن را چیزی حدود ۱۰ هزار سال تخمین زده است. فاصله مکانی این تمدن با شهر تاریخی نراق، کمتر از ۶۰ کیلومتر است. از قرن هفتم هجری قمری، بعد از استقرار حکومت مغول‌ها، جاده فرهنگی و تجاری ابریشم، شکل تازه‌ای به خود گرفت و نراق که به لحاظ جغرافیایی، بین شهرهای بزرگ تاریخی این جاده، از جمله: قم، قزوین، همدان، کاشان و اصفهان قرار گرفته بود، از درجه اهمیت تجاری خاصی برخوردار بوده است (مرادی، ۱۳۹۶: ۲۰۷). قرارگیری این شهر در مسیر راه‌های ارتباطی مهم و برخورداری از منابع آبی و توپوگرافی مناسب، زمینه‌ساز پیدایش و شکوفایی فضایی، اقتصادی و اجتماعی آن در دوره‌های مختلف تاریخی شده است.

مطالعات پیشین در مورد شهر نراق عمدتاً به بررسی اجمالی کالبد و بناهای منفرد تاریخی شهر پرداخته و شناخت نظام مند از نقش و تأثیر عوامل جغرافیایی طبیعی و انسانی در فرآیند شکل‌گیری و تحولات کالبدی-فضایی نراق ارائه نکرده‌اند؛ از سوی دیگر، تغییر مسیرهای ارتباطی در دوره معاصر و گسست در تداوم پیوندهای کالبدی و عملکردی، هویت تاریخی و انسجام فضایی شهر را با چالش‌های اساسی مواجه ساخته است. مسئله این پژوهش آن است که، چگونه عوامل طبیعی (مانند: اقلیم، منابع آبی و توپوگرافی) و انسانی (شامل: مناسبات اقتصادی، فرهنگی و سیاسی) در چه مقاطع زمانی و به چه شیوه‌ای در شکل‌دهی به ساختار فضایی و کالبدی نراق ایفای نقش کرده‌اند و این فرآیند چه پیامدهایی بر الگوی توسعه معاصر شهر برجای نهاده است.

مطالعه و واکاوی جغرافیای تاریخی شهرهای کهن، به ویژه نراق، از آن رو اهمیت دارد که این سکونتگاه‌ها بازتابی زنده از تعاملات بین نیروهای طبیعی و انسانی در طول تاریخ‌اند و شناخت روندهای مؤثر بر شکل‌گیری آن‌ها، مبنایی ارزشمند برای درک هویت فضایی-تاریخی، برنامه‌ریزی توسعه پایدار و سیاست‌گذاری در زمینه حفاظت از میراث شهری فراهم می‌آورد. در شرایطی که بخش عمده‌ای از شهرهای تاریخی کشور در اثر دگرگونی‌های معاصر فضایی و کارکردی با بحران‌های هویتی و کالبدی مواجه شده‌اند، بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و تحول فضایی شهر نراق، به عنوان نمونه‌ای شاخص از سکونتگاه‌های راهبردی در فلات مرکزی، می‌تواند در بازشناسی الگوهای توسعه متناسب با زمینه‌های بومی و تاریخی مفید باشد. ضرورت این پژوهش هم‌چنین در پر کردن خلأ مطالعات جغرافیای تاریخی نظام مند در خصوص نراق و تبیین نقش راه‌های ارتباطی و منابع طبیعی در روند شکل‌گیری و تغییرات فضایی آن نهفته است؛ مسأله‌ای که تاکنون به صورت منسجم و تحلیلی در پژوهش‌های داخلی و منطقه‌ای مغفول مانده است.

پرسش و فرضیه پژوهش: مهم‌ترین پرسش این پژوهش شناخت عوامل مؤثر بر توسعه تاریخی شهر نراق است؟ عوامل انسانی در شکل‌گیری شهر چه نقشی داشته است؟ مهم‌ترین فرضیه به منظور پاسخ به پرسش‌های این پژوهش به موقعیت جغرافیایی خاص نراق (قرارگیری

در مسیرهای ارتباطی) مرتبط می‌باشد؛ هرچند که عوامل محیطی مانند منابع آب و زمین‌های کشاورزی، نقشی کلیدی در شکل‌گیری و تغییرات ساختار فضایی شهر ایفا کرده‌اند، ولی این تحولات تحت تأثیر ارتباطات منطقه‌ای و مسیرهای تجاری آن بوده است.

روش پژوهش: این پژوهش، از نظر رویکرد کیفی و از نظر روش، توصیفی-تاریخی است و مبتنی بر اسناد تاریخی، متون جغرافیایی، سفرنامه‌ها، وقف‌نامه‌ها، شواهد میدانی و تحلیل کالبدی-فضایی بافت شهر در دوره‌های مختلف تاریخی است. اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی، گردآوری شده است. این پژوهش با هدف واکاوی و تبیین عوامل مؤثر در شکل‌گیری و تحولات فضایی-کالبدی شهر تاریخی نراق در بستر جغرافیای تاریخی، با اتخاذ یک چارچوب روش‌شناختی چندبُعدی و ترکیبی سامان یافته، تدوین شده است. در پژوهش ابتدا به توصیف و مستندسازی ساختار فضایی، موقعیت جغرافیایی و عوامل طبیعی و انسانی مؤثر در استقرار و گسترش شهر نراق در مقاطع تاریخی و سپس به تحلیل روابط میان این عوامل و الگوهای فضایی-کالبدی شهر پرداخته است. نتایج این پژوهش در زمره تحقیقات کاربردی قرار می‌گیرد؛ زیرا یافته‌های آن در راستای شناخت الگوهای شکل‌گیری شهرهای تاریخی ایران، بازآفرینی بافت‌های تاریخی، مدیریت توسعه فضایی هماهنگ با زمینه تاریخی و تدوین سیاست‌های حفاظتی و احیای شهرهای تاریخی قابل بهره‌برداری است؛ در عین حال، پژوهش از ارزش بنیادی نیز برخوردار است؛ زیرا با بازشناسی جغرافیای تاریخی نراق، به غنای مطالعات نظری در مورد شهرهای تاریخی ایران می‌افزاید.

پیشینه پژوهش

در مورد موضوع پژوهش تاکنون مطالعه خاص و مستقیمی صورت نپذیرفته است. «عمرانی‌پور» و همکاران (۱۳۹۷)، بیان می‌کنند که بازار نراق را به عنوان عنصری کلیدی از بافت تاریخی می‌دانند که ارتباط مستحکم بین گذشته و حال این شهر در بستر جغرافیایی آن برقرار می‌سازد (عمرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۷). عمرانی‌پور و همکاران (۱۳۹۹)، اذعان دارند که شهر نراق بر پایه مزارع و باغ‌های دره‌ای شکل گرفته و با بهره‌گیری از توپوگرافی و تراس بندی، توسعه‌ای هماهنگ با بستر طبیعی و الگوی تدریجی از بافت ریزدانه به درشت‌دانه را تجربه کرده است (عمرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۹). «شجاعی» و همکاران (۱۴۰۰)، بیان می‌کنند که مدرن‌سازی گذرهای تاریخی نراق، با برهم‌زدن انسجام بافت و تخریب عناصر بومی، موجب تضعیف جایگاه فضایی آن در جغرافیای تاریخی شهر شده و لزوم حفاظت زمینه‌محور و تقویت معماری بومی را گوش‌زد می‌کند (شجاعی و همکاران، ۱۴۰۰). «جیحانی» و همکاران (۱۳۹۷)، اذعان می‌دارند که تحول نراق از هسته زیستی-تجاری به شهری با محوریت بازار و سپس دوپاره شدن آن با احداث خیابان و شهرک جدید، ساختار فضایی-تاریخی را دگرگون کرده و ضرورت تدوین راهبردهای حفاظتی برای بازپیوند عناصر سنتی و نوین را مطرح می‌سازد (جیحانی و همکاران، ۱۳۹۷). «شایان» و همکاران (۱۳۹۵)، بیان می‌کنند که غار چال نخجیر با ارزش علمی بالا، فاقد زیرساخت‌های مناسب گردشگری و حفاظتی است؛ توسعه پایدار آن با رویکرد حفاظتی می‌تواند محرکی برای رشد اقتصادی نراق و سکونت‌گاه‌های پیرامون باشد (شایان و همکاران، ۱۳۹۵). «شهریاری» و همکاران (۱۳۸۹) بیان می‌کنند که سنگ‌های آتشفشانی ائوسن در شمال شرق نراق، حاصل فرورانش نئوتتیس، نمایانگر نقش فرآیندهای زمین‌ساختی در شکل‌گیری توپوگرافی و بستر طبیعی مؤثر بر جغرافیای تاریخی شهر هستند (شهریاری و همکاران، ۱۳۸۹). پژوهش حاضر خلأ موجود در بررسی جغرافیای تاریخی شهر را برطرف می‌نماید و از این لحاظ جنبه نوآوری دارد.

تعریف جغرافیای تاریخی

از جغرافیای تاریخی، تعاریف مختلفی ارائه شده است؛ برخی آن را شعبه‌ای از جغرافیای انسانی و بعضی شعبه‌ای از جغرافیای طبیعی دانسته‌اند. برخی دیگر عقیده دارند که جغرافیای تاریخی، رشته‌ی جداگانه‌ای است از جغرافیا که هم از اوضاع طبیعی و هم از اوضاع انسانی و سیاسی در طول دوره‌ای از تاریخ بحث می‌کند. «محمدعلی احمدیان» در کتاب جغرافیای تاریخی چیست، این‌گونه می‌گوید: فقدان تعریف مفهومی دقیق از جغرافیای تاریخی، زمینه‌ساز برداشت‌های سلیقه‌ای، به‌ویژه از سوی مورخان شده و سبب شده است تا آن را جغرافیای تاریخی پندارند (احمدیان ۱۳۷۶: ۱). «حسن بیگ محمدی» در کتاب مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران، می‌گوید: جغرافیای تاریخی دانشی است که با تمرکز بر بستر زمانی گذشته، به تحلیل سیر تحولات فضایی مکان‌ها و نواحی در دوره‌های معین تاریخی می‌پردازد (بیگ محمدی، ۱۳۷۷: ۳). جغرافیای تاریخی با محوریت بُعد زمانی، به واکاوی روابط مکانی انسان در گذشته می‌پردازد تا زمینه‌ای برای فهم تحولات فضایی کنونی فراهم آورد؛ درحالی‌که جغرافیای معاصر معطوف به تحلیل روابط فضایی در زمان حال است (بیگ محمدی، ۱۳۷۷: ۱۵). مفهوم جغرافیای تاریخی از دیدگاه جغرافی‌دانان و مورخین ایرانی و خارجی در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

«محمدحسن گنجی» که یکی از پیشکسوتان دانش جغرافیای تاریخ ایران است، در کتاب سی‌و‌دو مقاله جغرافیایی در این زمینه چنین اعتقاد دارد که، جغرافیای تاریخی هر منطقه، به بررسی روابط متقابل انسان و محیط در گذشته آن ناحیه پرداخته و از منظر جغرافیای انسانی به تحلیل سیر تعاملات تاریخی انسان با فضا می‌پردازد (گنجی، ۱۳۵۳: ۲۹۹). «حسین شکویی»، یکی دیگر از دانشمندان و پیشگامان جغرافیای نوین ایران در تعریف جغرافیای تاریخی در کتاب فلسفه جغرافیا چنین آورده است: باوجود پذیرش جغرافیای تاریخی به‌عنوان شاخه‌ای از علم جغرافیا، تاکنون اجماعی بر سر حدود مفهومی و قلمرو موضوعی آن میان جغرافی‌دانان حاصل نشده و تعاریف ارائه‌شده در مطالعات آنان عمدتاً ناهمگون و متکثر است (شکویی، ۱۳۷۳: ۳۶). «مسعود مهدوی» در کتاب مفهوم جغرافیای تاریخی، به دو تعریف برای جغرافیای تاریخی اشاره می‌کند: (۱) جغرافیای تاریخی، یعنی مطالعه جغرافیای انسانی در منطقه در ادوار گذشته؛ (۲) مطالعه کلیه موارد و مقتضیات پدیده‌های موردتوجه جغرافیای انسانی در زمان‌های گذشته (مهدوی، ۱۳۶۹: ۶۴۲). تحلیل جغرافیای تاریخی شهرها، با تمرکز بر بنیان‌های طبیعی و انسانی شکل‌گرفته در گذشته، به‌منزله ابزاری راهبردی در جهت هدایت توسعه‌ای پایدار و متوازن در سکونت‌گاه‌های معاصر عمل می‌کند؛ چراکه ساختار فضایی کنونی شهرها بازتابی از کارکرد نیروهای طبیعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی-اجتماعی در ادوار پیشین است (شکویی و موسی‌کاظمی، ۱۳۸۴: ۳۰) و نگرش و توجه به آن‌ها در برنامه‌ریزی آتی شهر به‌گونه‌ای مثبت تأثیرگذار است. «هرودوت» (۴۲۵-۴۸۴ پ.م.) را می‌توان نخستین نظریه‌پرداز جغرافیای تاریخی دانست. او در قرن پنجم پیش‌ازمیلاد به‌وجود رابطه بین تاریخ و جغرافیا پی‌برد و معتقد بود که تفکرات جغرافیایی زاینده تاریخ است. هرودوت بر این باور بود که بدون شناسایی محیط حوادث تاریخی، خود آن حوادث رها از مکان می‌شوند (Herodotus, 1890). «پل ویدال دولابلاش»^۱ (۱۸۴۵-۱۹۱۸ م.) بنیان‌گذار مکتب جغرافیای فرانسه و از تأثیرگذارترین نظریه‌پردازان جغرافیای انسانی محسوب می‌شود. او مفهوم سبک زندگی^۲ را مطرح کرد و بر تعامل انسان با محیط تأکید نمود. دولابلاش معتقد بود که طبیعت امکان‌هایی را در اختیار انسان قرار می‌دهد و انسان براساس فرهنگش از آن‌ها بهره‌برداری می‌کند (Vidal de la Blache, 1922)؛ بنابراین می‌توان گفت که جغرافیای تاریخی یک شهر و یا یک ناحیه، شامل کلیه تغییرات و تحولات جغرافیایی آن شهر و یا آن ناحیه به مفهوم اعم آن در طول تاریخ باشد.

وجه تسمیه نراق

چون این شهر در بین دو رودخانه واقع بوده است به آن «نره آق» (بین دو رودخانه) گفته‌اند که به مرور زمان به نراق تغییر نام داده است (شیخان و همکار، ۱۳۲۸: ۲۱۲). بنا به اظهار صاحب نظران، نراق از مرکزیت نسبی برخوردار بوده است و تاجران از اصفهان و کاشان و شهرهای دیگر جهت تجارت به نراق می‌آمدند؛ به همین دلیل، تدریجاً توسعه بیشتری یافته و حالت شهری به خود گرفته، ولی وجود شهرهایی مانند دلیرجان و خمین از رونق آن کاسته است. «نراق» به معنی «نر» یا «نره» و «برآمدگی» و «بلندی زمین» است و چون زمانی سلطان آباد یا شهر اراک امروزی را با نام عراق می‌شناختند و نراق در بلندترین جای عراق قرار داشت، آن را «نر عراق» یا -بلندترین ناحیه نراق- نامیدند. اندک اندک «نر عراق» به «نراق» تبدیل گشته است (افشارسیستانی، ۱۳۹۲: ۱۳۶۱).

توصیف کلی شهر

شهر نراق در بخش مرکزی شهرستان دلیرجان، استان مرکزی، در ۱۵ کیلومتری شمال خاوری شهر دلیرجان (شکل ۱)، سر راه کاشان، در موقعیت $34^{\circ} 33' 99''$ عرض و $50^{\circ} 50' 32''$ طول جغرافیایی قرار گرفته و از سطح دریا ۱۹۰۰ متر ارتفاع دارد. این شهر در فلات مرکزی ایران و در زیرحوضه دشت دلیرجان واقع است که خود به حوضه آبریز حوض سلطان منتهی می‌شود (مجابی، ۱۳۸۴: ۵). شهر نراق از پیشینه تاریخی دیرینی برخوردار است و برخی تاریخ نگاران، آن را از دوران پیش از اسلام دانسته‌اند و بر این باورند که نراق در جای امروزی نبوده و از هفت دهکده پراکنده زرتشتی نشین در شمال و جنوب خاوری و باختر نراق، پدید آمده است. قصبه نراق مرکز دهستان نراق، دارای کوهستان، سردسیر، ۳۶۰۰ سکنه، مذهب شیعه، فارسی زبان، دارای چشمه سار و سه رشته قنات، غلات و صیفی و انواع میوه جات، لبنیات می‌باشد. شغل زراعت رواج دارد. نراق یکی از قصبات قدیمی کشور بوده و سابقاً اهمیت بیشتری داشته است. عیب بزرگ آن خارج بودن از مسیر عمومی است. از قدیم الایام اشخاص باسواد زیادتر از سایر نقاط داشته و بیشتر در ادارات دولتی مستخدم بوده و هستند. صنایع دستی زنان قالیچه و کرباس بافی است و در حدود ۳۰ باب دکانین مختلفه و بازار کوچکی دارد. دفتر پست و تلگراف دارد و پست آن در هفته شش روز با ماشین به قم و محلات حمل می‌شود. پزشک بهداری، پاسگاه ژاندارمری

شکل ۱: موقعیت مکانی شهر نراق؛ ۱) موقعیت شهرستان دلیرجان در استان مرکزی؛ ۲) موقعیت شهر نراق در شهرستان دلیرجان (قجری، ۱۳۹۸).

Fig. 1: Location of Naragh City; 1) Location of Delijan County in Markazi Province; 2) Location of Naragh City in Delijan County (Ghajari, 2019).

و دبستان دارد. راه فرعی قصبه در دلیجان به راه شوسه متصل و همه‌روزه بین قم و نراق ماشین رفت و آمد می‌نماید. مزارع نصرت‌آباد، صادق‌آباد، یوسف‌آباد، حسین‌آباد، چاله کوشک، محمدآباد، قنات نو، بهشت‌آباد، مجیدیه، شریف‌آباد، رودکیه، مزرعه‌آقا، مزرعه‌زعیم، مزرعه‌غفاری، پاسنجدک، کالدر، منظریه، رضائیه، گلیجه، پودنا، بیدمشک بالا و پایین، کندقه، گندآب، لانه، طالبه، خندان‌آباد بالا و پایین، شوره که جزء این قصبه است (شیخان و همکار، ۱۳۲۸: ۲۲۲). نراق در مسیر جاده دلیجان - مشهد ارده‌ها را قرار گرفته است. مهم‌ترین رودخانه این ناحیه «نراق» نام دارد که از کوه‌های ال (در شمال و در خاور) منظریه سرچشمه گرفته، از میان شهر گذشته و آب آن به مصرف زمین‌های کشاورزی اطراف می‌رسد؛ هم‌چنین کاریزهای اسب‌آباد، کلید و نالاسا در نزدیکی شهر وجود دارد که از آن‌ها نیز جهت آبیاری مزارع استفاده می‌گردد. توضیح این‌که کاریز «نالاسا» با ۳۰ دهنه چاه و عمق مادرچاه حدود ۳۰ متر، بزرگ‌ترین کاریز حوالی شهر محسوب می‌شود. این شهر در موقعیتی پایکوهی قرار گرفته و کوه‌های ال در شمال، پاتاق در یک‌کیلومتری جنوب خاور و منظریه در یک کیلومتری خاور شهر قرار گرفته‌اند؛ هم‌چنین غار چالنجیر در ۱۰ کیلومتری باختر نراق (بین راه دلیجان - نراق) و گردنه نراق در ۶ کیلومتری شمال خاوری شهر (بین راه نراق - مشهد ارده‌ها) قرار گرفته است. هوای نراق نسبتاً معتدل و خشک می‌باشد.

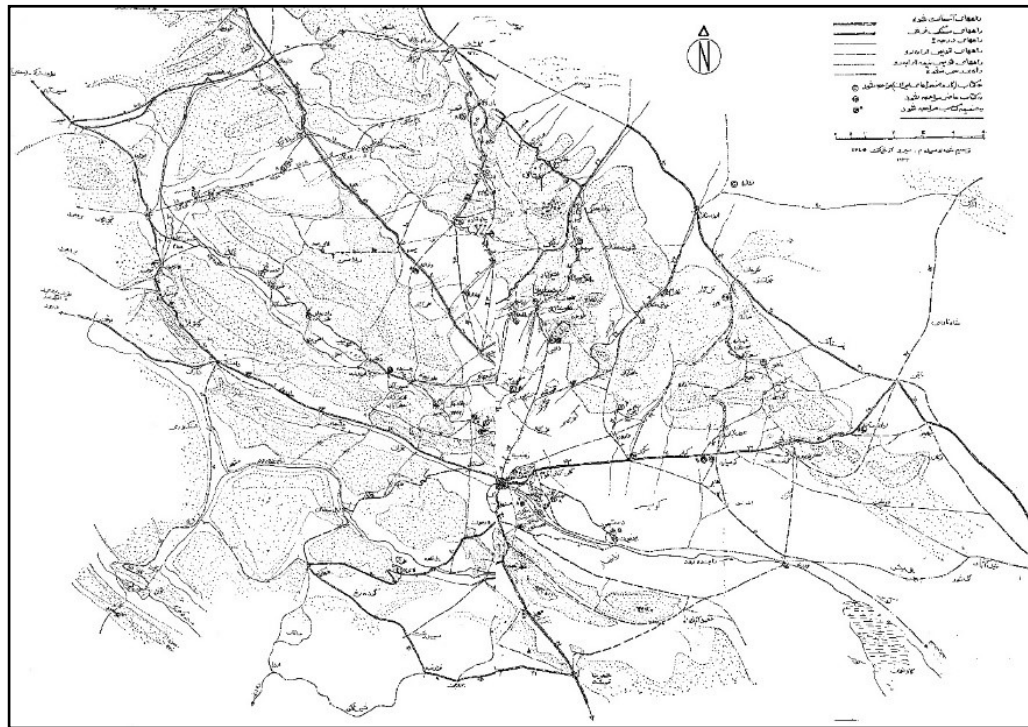
ساختار شهر نراق

مهم‌ترین عناصر ساختاری شهر سنتی در ایران شامل: ارگ یا کهن‌دژ، شارستان، مجموعه مرکز شهر شامل: مساجد، مدارس، بازار و مرکز محلات، فضاهای ارتباط‌دهنده و شهری شامل: گذرها، میدان‌ها، حسینیه‌ها و زیارتگاه‌ها، بخش بیرونی شامل: ربض و نیز روستاها و محلات پیرامون با باغ‌ها و کشتزارها و عناصر مرتبط با آب شامل قنات آب انبار و یخچال می‌شود (توسلی، ۱۳۹۱: ۳۴). بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد از میان عناصر یاد شده، نراق اصولاً فاقد یک کهن‌دژ بوده است که توسعه ثانویه شهر برپایه آن شکل گرفته باشد. علت را شاید بتوان به سابقه و نوع سکونتگاه‌های کهن منطقه نسبت داد، وجود مزارع پرشماری که در سرتاسر بستر جغرافیایی نراق پراکنده شده‌اند و کلانتر ضرابی در کتاب تاریخ کاشان این‌گونه توضیح می‌دهد: از نراق رودخانه و مسیل عظیمی سرایش می‌آید و از دهنه سوک چم ابتدا از کوهسار جنوب و مغرب کاشان و خیابان مسافرین عراق عجم و عرب و سپس به جلگه کاشان منتهی می‌شود. در حواشی و اطراف رودخانه قرا و مزارع سبز و خرم وجود دارد (کلانتر ضرابی، ۱۳۴۱: ۱۷). از منظر ریخت‌شناسی شهر نراق با کالبدی مترکم در جهت شرقی-غربی و در راستای رودخانه و به موازات کوه‌های شمالی و جنوبی قرار گرفته است. این شکل بافت به‌روشنی نشان از تأثیر موقعیت جغرافیایی بر شکل‌گیری شکل شهر دارد. بافت شهر متأثر از دو مسیر اصلی است؛ نخست، خیابان امام خمینی که در جهت شرقی-غربی امتداد دارد و دیگری خیابان فاضل نراقی که به موازات خیابان امام خمینی می‌باشد و از شرق شهر، شروع و به مسجد جامع در غرب آن می‌رسد.

راه‌های تاریخی شهر

نراق در گذشته وابسته به راهی بوده است که کاشان را به غرب کشور متصل می‌کرده و از این حیث وابسته به کاشان بوده است. رونق این راه از عوامل مهم در توسعه شهر بوده و آن را یک منزلگاه بین راهی تبدیل و به اقتصاد شهر نیز کمک شایانی کرده است؛ در نتیجه وابستگی نراق به کاشان، بعد از تغییراتی که در موقعیت کاشان در منطقه رخ داد، رونق نراق دستخوش تغییرات شد و جایگاه آن در منطقه کاهش یافت. راه نراق، عناصر و بناهای موجود در منطقه و شرح وضعیت آن در بازه‌های زمانی مختلف از طریق ارجاع به متون تاریخی قابل شناسایی است. «کلانتر ضرابی» در مرآة القاسان

از راه نراق با عنوان «شاه جاده» بین نراق و ولایات عراق عجم و عرب نام برده است (کلانترضرابی، ۱۳۴۱: ۱۲۳). با توجه به زمان تألیف کتاب در حدود سال (۱۲۸۸ ه.ق.) موقعیت، نقش و جایگاه راه کاشان به نراق در منطقه قابل تشخیص است. کلانترضرابی، شرح در باب شاه جاده مزبور در ذیل شرح موقعیت قلعه دزدان آورده است و آن را بازمانده روزگار گذشته و قلعه حصین منیعی با همه ملزومات و مایحتاج برمی شمارد؛ به طوری که دزدان و راهزنان در آن توطن کرده و به قطع طریق و نهب اموال و غصب احوال و ائقال مسافران و کاروان مشغول بوده اند (کلانترضرابی، ۱۳۴۱: ۱۲۳). این موضوع نیز نشان از اهمیت راه یاد شده دارد؛ چراکه از نظر ضرابی راهزنان برای دست اندازی به این راه مهم به تأسیساتی هم چون یک قلعه حصین و منبع نیاز داشته اند. شرح ضرابی در باب قلعه یاد شده، نشان از آن دارد که از دید او و احتمالاً مردم آن دوران، قلعه به دوره پیش از اسلام تعلق داشته است (کلانترضرابی، ۱۳۴۱: ۱۲۴) و جاده اصلی نراق در نزد مردمان نیمه دوم سده ۱۳ راهی بسیار کهن تلقی می شده است. کمتر از ۱۰۰ سال بعد از کلانترضرابی و در بررسی راه های باستانی ناحیه اصفهان در محور اصفهان، قم و ساوه از طریق دلیجان، «ماکسیم سیرو» از قصبه نراق نام می برد. براساس شرح او، دلیجان در محل برخورد راه مستقیم کاشان به خمین واقع شده است و با یک دیوار گلی حمایت می شود. طبق شرح سیرو، این راه قدیمی وقتی از کاشان بیاید از عباس آباد می گذرد و از آنجا می تواند به نزار برود؛ او سپس و بعد از گذشتن از باغات پرورش گل، از مشهد نام می برد که زیارتگاهی با بقعه ای بزرگ در آن قرار دارد و تزئینات بسیاری دارد؛ وی در ادامه می نویسد: «از اینجا راه با یک گردنه راحت به طرف قصبه بزرگ نراق سرازیر می شود که در جلگه و در ۱۸ کیلومتری دلیجان واقع شده است» (سیرو، ۱۳۵۳: ۲۲). در شکل ۲، مسیر راه های ترسیم شده توسط سیرو مشخص شده است. با وجود این راه یاد شده، اکنون اهمیت چندانی ندارد و با اهمیت یافتن دو محور مهم قم-کاشان-اصفهان و قم-دلیجان-اصفهان، راه کاشان به دلیجان به راهی فرعی تبدیل شده است و به نظر می رسد که با این تغییر، نراق جایگاه خود را از دست داده است

شکل ۲: موقعیت نراق در نقشه راه های باستانی (سیرو، ۱۳۵۳: ۱۰).

Fig. 2: Location of Naraq on Ancient Road Maps (Siro, 1974: 10).

و اقتصاد آن رو به زوال است. به این وضعیت، دست‌کم از دهه ۱۳۲۰ ه.ش. در فرهنگ آبادی‌های کشور ذکر شده که عیب بزرگ نراق خارج بودن آن از شاه‌راه عمومی است (شیخان و همکار، ۱۳۲۸: ۲۲۲/۸)؛ زیرا در آن زمان نه تنها راه کاشان به دلجان اهمیت گذشته را نداشته، بلکه راه قدیمی نراق به دلجان نیز، طبق گزارش فرهنگ آبادی‌های کشور، به راهی فرعی تبدیل شده که در دلجان به راه شوسه متصل می‌شده است؛ هم‌چنین نراق در مسیر راه ادویه قرار داشته است (کلانترضرابی، ۱۳۴۱: ۲۲۲).

پیشینه تاریخی شهر

نراق پیش از اسلام: شکل‌گیری و توسعه شهر براساس مطالعات تاریخی یا کاوش‌های باستان‌شناختی (فضلی، ۱۳۸۹) به شرح جدول ۱ می‌باشد. علاوه بر این، آثاری از دوران پارت و ساسانی در قلعه‌های دزدان و ساروق ممکن است نشانگر پیشینه نراق تا پیش از دوران اسلامی باشد. نراق بیش از ۱۳۰۰ سال سابقه مرکزیت حکومت منطقه و نقطه سکونت شهری به شکل امروزی دارد (کلانترضرابی، ۱۳۴۱: ۱۲۲-۱۲۴). در این مورد توجه به پیشینه منطقه در سده‌های نخست بعد از اسلام اهمیت دارد؛ زیرا اشاره‌ای به سوابق پیش از دوران اسلامی نراق نیز دارد. منطقه نراق، به دلیل داشتن اقلیم مناسب، پذیرای سکونت و از هفت مزرعه پراکنده تشکیل شده است. نام‌های دهکده‌های قدیمی تشکیل‌دهنده نراق، گرنیان، بیدشک علیا، بیدشک سفلی، درچاله سرخ، کندوقه، منظریه و شمس‌آباد هستند. گفته می‌شود که مردمی زرتشتی در آن دهکده‌ها سکنی داشته‌اند (خسروی نراقی، ۱۳۷۵: ۴۷). این منطقه احتمالاً قبل از اسلام نیز مکانی مورد توجه بوده است؛ زیرا نراق هم‌چون مشهد اردهال و خاوه و دلجان و نیم‌ور بخشی از منطقه اردهال بوده است. این منطقه و مناطق متصل به آن دربرگیرنده آتشکده‌های نیاسر در جنوب شرقی، برزو در شمال غرب اردهال و آتشکوه و نیم‌ور در جنوب غربی آن بوده است (صفری، ۱۳۹۱: ۵۷). به این موضوع به نحوی در کتب تاریخی نیز اشاره شده است؛ بنا بر شرح «اعتمادالسلطنه» در مرآت البلدان، امیری از امیران «همای» دختر «بهمن بن اسفندیار» که به نیم‌ور مشهور بوده در نراق و دلجان و دهات پشتکوه حکومت داشته است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸: ۱۹۵۴/۴). همای و بهمن بن اسفندیار بنا بر شرح «فردوسی» در شاهنامه هر دو از پادشاهان میانی بوده‌اند؛ بنابراین به نظر می‌رسد در تواریخ قدیم مورد نظر اعتمادالسلطنه، ردی از نراق پیش از اسلام قابل مشاهده است، هرچند در این مورد نیاز به مطالعات بیشتری می‌باشد.

نراق از اوایل اسلام تا پایان قرن ۱۳ ه.ق.: قدیمی‌ترین منبعی که از نراق نام برده است مربوط به کتاب تاریخ قم، تألیف «حسن بن محمد بن حسن قمی» در حدود سال (۳۷۴ ه.ق.) است، ولی در ذیل رستاق‌های قم و زمانی که به شرح قلعه‌ها مشغول است و پس از معرفی قلعه فک در دو فرسخی دلجان و هم‌چنین قلعه دیگری در همان نزدیکی به نام «یزدان افشان»، از قلعه ابل نام می‌برد و می‌نویسد: «این قلعه به قرب نراق است، بر کوهی که آن را بل می‌گویند و فراییش آن رودخانه‌ای است و این قلعه نیز منیع است» (قمی، ۱۳۶۱: ۷۲-۷۳). تصریح نام نراق بعد از دلجان و نیز توصیف قلعه‌ایی بر فراز کوهی که در مقابلش رودخانه‌ای جاری است، می‌تواند نشانگر وجود سابقه نراق تا سده‌های نخست اسلامی و حتی پیش از آن باشد. کتاب تاریخ کاشان، مسیر شرقی- غربی که از نراق عبور می‌کند را در قرن ۴ و ۵ ه.ق. به عنوان شاه‌راه ارتباطی عراق عرب با کاشان و نواحی شرقی معرفی کرده است (کلانترضرابی، ۱۳۴۱: ۱۷-۱۸).

پیشینه دو بقعه امامزاده یحیی^۳ و امامزاده سلیمان^۴ و نیز برج‌های دیده‌بانی در نراق به دوره ایلخانی و سده ۷ ه.ق. بازمی‌گردد. پیش از کلانترضرابی، «حاج زین العابدین شیروانی» در نیمه اول سده ۱۳ ه.ق. شرحی از نراق بیان کرده است. او در کتاب بستان‌السیاحه در ذکر نراق، آن را قریه‌ای

جدول ۱: دوره‌های باستان‌شناسی شهر بر اثر کاوش (فضلی، ۱۳۸۹: ۵۱-۴۲).
Table 1: Archaeological Periods of the City Based on Excavation (Fazli, 2010: 42-51)

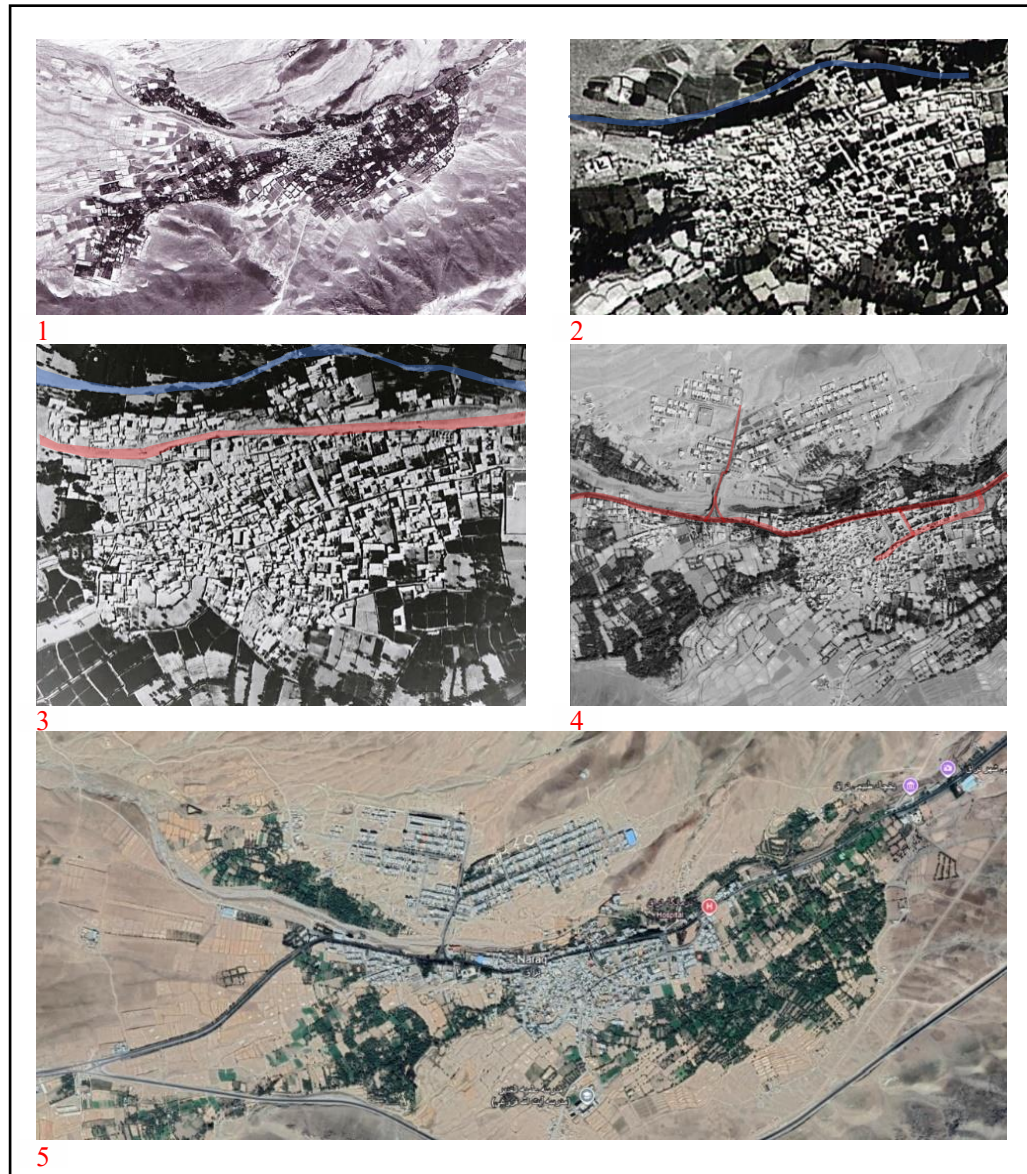
دوره	توضیحات	مکان	ردیف
اشکانی و ساسانی	بقایایی از استقرار بر روی یک برآمدگی بلند طبیعی با یافت صخره‌ای در مجاورت امامزاده زبیده‌خاتون می‌باشد. ابعاد ظاهری این مکان ۵۰×۶۵ متر می‌باشد؛ و در سطح آن علاوه بر مقدار زیادی قطعات سفالینه، بقایای سنگی معماری (احتمالاً قلعه) قابل‌رؤیت است. سکونت اصلی در این مکان با توجه به مواد فرهنگی سطحی متعلق به دوره ساسانی می‌باشد؛ هرچند در دوران اسلامی نیز به صورت محدود مورد استفاده قرار گرفته است.	مجاورت امامزاده زبیده‌خاتون	۱
اشکانی و ساسانی	در شمال غرب شهر نراق قرار دارد. این مکان فضایی گسترده در دره‌ای زیبا با سطح ناهموار می‌باشد؛ که مهم‌ترین ویژگی آن وجود چشمه آب و هم‌چنین آبشار فصلی می‌باشد؛ که شرایط زیستی مناسبی ایجاد نموده است. در کل این فضا تعداد کثیری سفالینه‌های مربوط به دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی) پراکنده می‌باشد؛ که از حیث فرم و شکل دارای تنوع زیادی می‌باشند.	دره ویلیجیا	۲
اشکانی و ساسانی	واقع در ۲۰۰ متری غرب راه ارتباطی نراق-بی‌بی زبیده می‌باشد؛ که دارای تعداد زیادی قطعه سفال‌های مربوط به دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی) می‌باشد، ابعاد این محوطه برابر با ۱۰۰×۷۳ متر با جهت شرقی-غربی است حداکثر ارتفاع آن به نیم‌متر می‌رسد.	فضای پیرامونی برج چال سرخ	۳
ساسانی	مجموعه‌ای از چند برآمدگی است که در مجموعه فضایی به ابعاد ۳۵۰×۵۰ متر را اشغال نموده است. این مکان در ۳ کیلومتری شمال شرق شهر نراق و در سمت شمال جاده آسفالت‌ته منتهی به کاشان قرار دارد و سطح آن مملو از سفالینه‌های مربوط به دوران تاریخی می‌باشد. این محوطه احتمالاً بقایای قلعه‌ای بزرگ در دوره ساسانی بوده که با توجه به محل قرارگیری یکی از مکان‌های ارتباطی مهم در منطقه به حساب می‌آمده است.	گرینال	۴
ساسانی	در سطح آن قبور مختلف مربوط به دوران اسلامی قابل مشاهده است. اما باتوجه به وجود سفالینه‌های تاریخی در سطح این محوطه احتمال سکونت یا قبرستان بودن آن در دوره ساسانی چندان دور از نظر نمی‌باشد.	گورستانی در نزدیکی محوطه گرینال قلعه	۵
ساسانی و قرون اسلامی	غار اول که از شهر نراق دارای ۳۸۵ متر ارتفاع دارد، شامل فضایی به ابعاد ۱۰/۴×۲/۴ متر با دهانه ورودی به ارتفاع ۲ متر می‌باشد. فضای داخل غار دارای بقایای سنگ‌چین و قطعات سفالینه‌های بدون لعاب و لعاب‌دار ساده و منقوش.	غار مسکونی در کوه آل	
ساسانی و قرون اسلامی	غار دوم که در فاصله ۵۰ متری غار شماره یک و در سطحی پایین‌تر از آن قرار دارد که شامل دو بخش کوچک و بزرگ است که ورود به بخش بزرگ تنها از کنار سکوی جنب غار کوچک‌تر امکان‌پذیر می‌باشد. در فضای داخل این غارها که در مجموع بیش از ۱۹۰ مترمربع را دربر می‌گیرد؛ ساختارهایی چون پله‌های تراشیده و حوضچه کنده شده در دل غار و هم‌چنین سکو قابل مشاهده است که با توجه به قطعات سفال اندک با خمیر سرخ‌رنگ، از دوران تاریخی مورد استفاده بوده است. متأسفانه در دهه‌های اخیر به علت فروریختن سنگ‌ها، قسمت‌هایی از این مکان مسدود شده است.	غار مسکونی در کوه آل	۶

قصبه مانند و محلی خاطرپسند از توابع کاشان و با باغات فراوان دانسته است. او به وضع محیط پیرامون هم اشاره می‌کند و می‌نویسد: «نراق بر وزن عراق قریه ایست قصبه مانند و محلی است خاطرپسند از توابع کاشان، آبش کم و باغاتش فراوان... و چند مزرعه مضافات اوست، مردمش شیعه مذهب... و "مولانا مهدی" صاحب تصانیف مفید از آنجا بوده است» (شیروانی، ۱۳۴۰: ۵۷۳). تاریخ احداث مسجد محله پایین مشهور به مسجد امام حسن علیه السلام به دوره صفویه بازمی‌گردد.

برخی به لحاظ نوع معماری و چهارطاقی بودن بنا و انحرافی که نسبت به قبله دارد، آن را به دوره قبل از اسلام و هسته اصلی آن را آتشکده می‌دانند که بعدها با ورود اسلام به منطقه، تبدیل به مسجد شده است. تعدادی از کارشناسان شیوه معماری این بنا تاریخ ساخت آن را متعلق به دوره ایلخانی و برخی به دوره صفوی نسبت می‌دهند. منزل تاریخی «نائب حسین نراقی» نیز احتمالاً مربوط به دوره صفویه همین دوره می‌باشد.

نراق دوره قاجار

شهر نراق به دلیل رونق ارتباطات تجاری که در دوره (۱۲۰۰-۱۲۸۰ ه.ق.) ایجاد می‌شود، پیشرفت بسیاری می‌کند. بررسی سفرنامه‌های این دوره نشان از رونق اوضاع شهر دارد. «ناصرالدین شاه قاجار» در کتاب سفرنامه عراق عجم، نراق را شهری می‌داند که از توابع محلات به‌شمار می‌آید، در فاصله‌ای نزدیک به راونج قرار دارد و در پشت همان کوه‌ها، مشهد قالی‌شوران نیز واقع شده است. این شهر، در فاصله‌ای حدود دو فرسنگ، در دامنه‌ای با باغات فراوان نمایان بوده و پیرامون آن را جلگه‌ای احاطه کرده که تا شعاع دو فرسنگ، دربرگیرنده کوه‌هایی صعب‌العبور، شگفت‌انگیز و با ساختاری خاص بوده است؛ کوه‌هایی که قله‌های آن‌ها اندکی مسطح، اما اطرافشان مانند دیوارهای بلند، سخت و نفوذناپذیر توصیف شده و به کوه‌های کلات خراسان شباهت دارند. در این توصیف، ناصرالدین شاه هم‌چنین به چناری کهن سال با قدمتی بیش از دوهزار سال اشاره می‌کند که اگرچه تنه اصلی آن از میان رفته، اما جوانه‌هایی از ریشه‌های آن سر برآورده‌اند که هرکدام بین ۴۰۰ تا ۵۰۰ سال عمر دارند و در مجموع، هفت یا هشت شاخه جوان ایجاد کرده‌اند که سایه‌ای وسیع و دل‌نشین پدید آورده و فضایی بسیار باصفا و چشم‌نواز را شکل داده‌اند، به‌گونه‌ای که چشم‌انداز قریه‌های نیم‌ور، نراق و دلیجان - که منزل قبل از محلات بوده‌اند - از آن نقطه قابل مشاهده بوده است (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۶۲: ۳۶-۲۵). نراق و خاک آن، در نراق که یکی از دهات کاشان است، خاکی است خاکستری رنگ و به نرمی خاکستر. بام خانه‌ها را از آن خاک اندود کنند. در میان مردم آنجا مشهور است که هر روز که این خاک را با آب گذارند یک سال دوام کند، هر یک روز بودن او در آب یک سال بر دوامش افزایش... (سلطان محمد میرزا قاجار، ۱۳۶۴: ۳۵۵). در توصیف قریه سحکان که از قرای سبعة جاسب می‌باشد، می‌گوید که آخر ملک آن‌ها منتهی می‌شود به سوراخ جاسب که از آنجا به طرف نراق و دلیجان می‌روند. جای دزدگاه مخوفی است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸: ۱۹۶۰). بررسی بیشتر و از جمله مطالعه خاطرات حاج سیاح آشکار می‌کند که وضعیت اقتصادی و اجتماعی نراق از حدود سه دهه پیش از رخ داده‌های مرتبط با مشروطه در دهه ۱۳۲۰ ه.ق. و پس از آن و در سال‌های نزدیک به سال ۱۲۹۴ ه.ق. به‌هنگام عبور وی، بسیار نامطلوب بوده است. «حاج سیاح» که زاده محلات و احتمالاً آشنای با منطقه بوده است، وضعیت سال ۱۲۹۴ ه.ق. را با وضعیت گذشته نراق که آن را نیز دیده بود، مقایسه کرده و افسوس می‌خورد و می‌گوید: «نراق بسیار جای آباد و پرمفعت با صفایی بود که آن را "هند کوچک" نام نهاده بودند» او به نقل از یکی از اهالی، علت را به دو بلا نسبت می‌دهد؛ یکی قله و قمع بابیان و دیگری به قحطی بعد از آن (سیاح، ۱۳۴۶: ۵۸). پس به نظر می‌رسد که اقتصاد و جایگاه نراق در پی حوادث و رویدادهایی در طول چند دهه راه افول در پیش گرفته باشد. از مهم‌ترین دلایل می‌توان به وضع نامساعد شهر و ناامنی در اواخر دوره قاجار اشاره کرد. با توجه به رونق شهر در دوره قاجار، بناهای متعددی در آن ساخته شدند که عبارتند از: بازار و کاروانسرای شمس السلطنه (۱۲۸۲ ه.ق.)، کاروانسرای مهدوی (حاج مهدی)، آب‌انبار بازار، مسجد جامع نراق - احتمالاً ملحق شده - (۱۲۴۳ ه.ق.)، آب‌انبار و حسینیه حاج مهدی نراقی (۱۲۶۴ ه.ق.)، آب‌انبار و حسینیه حاج عبدالباقی (۱۲۸۷ ه.ق.)، منزل تاریخی مرحوم تقی خان رئوفی (۱۲۸۲ ه.ق.)، منزل تاریخی صفایی، منزل تاریخی فاضلین نراقی - ملا احمد و ملا

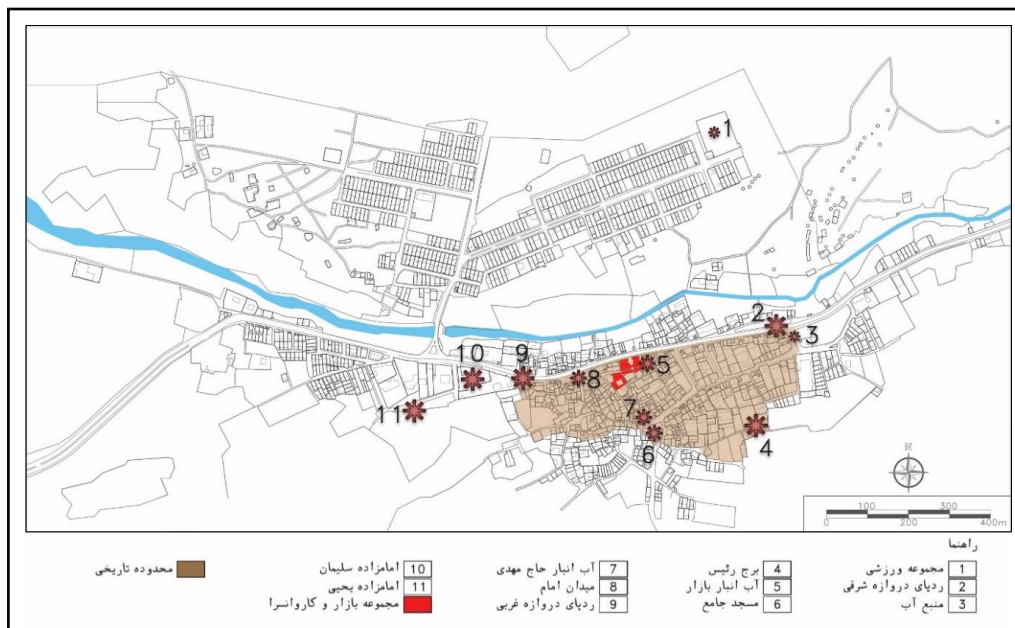

شکل ۳: عکس هوایی شهر نراق در سال‌های مختلف (سازمان جغرافیایی ارتش)؛ (۱) سال ۱۳۳۵؛ (۲) بزرگنمایی عکس هوایی سال ۱۳۳۵؛ (۳) سال ۱۳۵۴؛ (۴) سال ۱۳۸۲؛ (۵) سال ۱۴۰۴ (www.GoogleEarth.com).

Fig. 3: Aerial photos of Naragh city in different years (Army Geographic Organization); 1) Year 1956; 2) Zoomed-in aerial photo of 1956; 3) Year 1975; 4) Year 2003; 5) Year 2025 (www.GoogleEarth.com).

محمد نراقی - (۱۱۳۹ ه.ق.)، منزل تاریخی قاسمی، منزل تاریخی حاج محمد ابراهیم یوسفی، منزل تاریخی غلامحسین نراقی منسوب به دوره قاجار هستند.

«کارل ساور»^۷ از مؤسسين مکتب برکلی در جغرافیای فرهنگی و یکی از نقادان جدی جبرگرایی محیطی است؛ او در کتاب مورفولوژی منظر (۱۹۲۵) تأکید می‌کند که مناظر فرهنگی محصول تعامل انسان با محیط طبیعی هستند (Sauer, 1925). شایان ذکر است که تحولات شهرهای ایران وابستگی شدیدی به قابلیت‌های طبیعی و جغرافیایی داشتند؛ به‌طور مثال، شهر قم که از شهرهای مهم و تاریخی منطقه است به‌لحاظ ریخت‌شناسی شهری مشابهت‌های زیادی با نراق دارد؛ ازجمله این شباهت‌ها، استقرار بافت تاریخی هر دو شهر در ضلع جنوبی رودخانه و استقرار توسعه جدید شهر در ضلع شمالی رودخانه می‌باشد (معماریان و زمانی، ۱۳۹۷: ۳۰۹).

شکل ۴: نمایش ریخت‌شناسی شهر نراق و موقعیت بافت تاریخی نسبت به رودخانه و عناصر کالبدی داخل بافت (قجری، ۱۳۹۸: ۹۳).

Fig. 4: Display of Naragh City's Morphology and the Position of its Historic Fabric Relative to the River and Physical Elements within the Fabric (Ghajari, 2019: 93).

نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر با هدف واکاوی جغرافیای تاریخی شهر نراق و تبیین نقش عوامل طبیعی در شکل‌گیری و تحولات فضایی-کالبدی آن انجام پذیرفت. نتایج تحقیق نشان داد که موقعیت جغرافیایی خاص نراق در مسیر راه‌های تاریخی ارتباطی میان کاشان و غرب ایران، به‌ویژه در دوره‌های صفویه و قاجار، بستری مؤثر برای توسعه فضایی، رونق اقتصادی و تثبیت جایگاه شهری آن فراهم ساخته است. عواملی چون: وجود منابع آبی فراوان، توپوگرافی خطی و هم‌نشینی با مزارع و باغ‌های پیرامونی، در کنار گذرهای ارتباطی به موازات رودخانه و دره، منجر به شکل‌گیری ساختار کالبدی منحصربه‌فرد شهر و استقرار عناصر عملکردی نظیر: بازار، میدان و مراکز مذهبی در امتداد محورهای شرقی-غربی شده است. از نظر زمانی، روشن شد که در دوره‌های پیش از اسلام و ساسانی، استقرار در نواحی پیرامونی و در ارتفاعات حاشیه‌ای صورت گرفته و به تدریج در دوران اسلامی و به‌ویژه صفویه، مرکزیت فضایی و ارتباطی شهر در مجاورت رودخانه تثبیت یافت. این الگوی فضایی متناسب با بستر طبیعی و نیازهای کارکردی جامعه سنتی آن دوران بوده است. بررسی تحولات معاصر نشان داد که تغییر مسیر راه‌های اصلی ارتباطی و قطع پیوند عملکردی شهر با مسیرهای راهبردی گذشته، به افت جایگاه اقتصادی، گسست فضایی در کالبد تاریخی و افول نقش بازار انجامیده و شهر را در مسیر تحولات ناهمگون معاصر قرار داده است. با توجه به مهاجرفرستی شهر نراق و کمی جمعیت آن، تحول عمده‌ای در ساختار شهر صورت نگرفته و تحولات تاریخی آن هم‌چنان متأثر از مزیت‌های طبیعی و عوامل جغرافیایی می‌باشد. پژوهش حاضر نشان داد که شناخت دقیق جغرافیای تاریخی و بهره‌گیری از الگوهای سنتی سازگار با بستر طبیعی و زمینه‌های فرهنگی-اجتماعی نقش به‌سزایی در حفظ و ارتقای ساختار تاریخی شهر در حال آینده دارد (درخصوص شناخت دقیق مفاهیم جغرافیایی نراق، ر. ک. به: شکل ۵).

کتابنامه

- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، (۱۳۶۸). مرآة البلدان. با تصحیحات و حواشی و فهرس: دکتر عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، جلد ۴، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- اعظام قدسی، حسن، (۱۳۴۲)، خاطرات من یا روشن شده تاریخ صد ساله. ج ۱، تهران: چاپخانه حیدری.
- افشار سیستانی، ایرج، (۱۳۹۲). فرهنگ شهرها و استان‌های ایران. جلد دوم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات سازمان اوقاف و امور خیریه.
- بیگ محمدی، حسن، (۱۳۷۷). مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- توسلی، محمود، (۱۳۹۱). ساخت شهر در اقلیم گرم و خشک. تهران: پیام.
- پاپلی یزدی، حسین، (۱۳۶۷). فرهنگ آبادی‌ها و مکان‌های مذهبی کشور. انتشارات آستان قدس رضوی.
- جیحانی، حمیدرضا؛ عمرانی پور، علی؛ و رجبی، فاطمه، (۱۳۹۷). «مطالعه و تبیین چارچوب و راهبردهای حفاظت از بازار تاریخی نراق و محدوده شهری پیرامون». مطالعات معماری ایران، ۷(۱۴): ۴۷-۷۷. <https://doi.org/10.22052/1.14.47>
- خسروی نراقی، محمدرضا، (۱۳۷۵). نراق در آینه‌ی تاریخ. قم: آفرینه.
- صفری، حسین، (۱۳۹۱). تاریخ و فرهنگ دلیجان. تهران: نشر بلخ.
- سیاح، حمید، (۱۳۴۶). خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف و وحشت. به تصحیح: سیف‌الله گلکار، تهران: امیرکبیر.
- سیرو، ماکسیم، (۱۳۵۳). راه‌های باستانی ناحیه اصفهان. ترجمه مهدی مشایخی، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- شایان، سیاوش؛ عمونیا، حمید؛ و رحیمی‌هرآبادی، سعید، (۱۳۹۵). «ارزیابی و مدیریت جامع ژئومورفوسایت‌های کارستیک با استفاده از تلفیق مدل‌های ارزیابی ژئومورفوسایت‌ها (مورد: غارچال نخجیر در استان مرکزی)». گردشگری و توسعه، ۵(۳): ۱۱۸-۱۳۶. <https://doi.org/10.22034/jtd.2020.110391>
- شجاعی، شیرین؛ عالمی، بابک؛ و جیحانی، حمیدرضا، (۱۴۰۰). «حفاظت از ارزش‌های شهری گذرهای تاریخی با تکیه بر آسیب‌شناسی گذر محله بالا در شهر نراق». اقتصاد و برنامه ریزی شهری، ۷(۲): ۱۳۴-۱۴۶. <https://doi.org/10.22034/UE.2021.2.03.02>
- شکویی، حسین، (۱۳۷۳). فلسفه جغرافیا. تهران: انتشارات گیتاشناسی.
- شکویی، حسین؛ و موسی‌کاظمی، سید مهدی، (۱۳۸۴). مبانی جغرافیای شهری. پیام نور.
- شیروانی، زین‌العابدین بن اسکندر، (۱۲۴۰ ه.ق.). بستان‌السیاحه. تهران: کتابخانه سنایی.
- شیخان، احمد؛ و همکار، (۱۳۲۸). فرهنگ جغرافیایی ایران. جلد ۱، استان مرکزی (آبادی‌ها)، تهران: انتشارات دایره جغرافیایی ستاد ارتش.
- عمرانی پور، علی؛ جیحانی، حمیدرضا؛ عالمی، بابک؛ و رجبی، فاطمه، (۱۳۹۸). «بازار نراق، میراث دار محیط طبیعی، راه تاریخی و شهر قاجار». مجله‌ی صفا، ۲۸(۸۳): ۹۳-۱۱۸. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1683870.1397.28.4.6.9>
- عمرانی پور، علی؛ جیحانی، حمیدرضا؛ و رجبی، فاطمه، (۱۳۹۹). «جایگاه مزارع و باغ‌ها در شکل‌گیری و توسعه شهر تاریخی نراق». باغ نظر، ۱۷(۸۶): ۵-۱۶. <https://doi.org/10.22034/bagh.2020.171199.3987>
- فضلی، قاسم، (۱۳۸۹). «گزارش گمانه‌زنی در شهر نراق». اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان مرکزی (منتشرنشده).

- قاجار، ناصرالدین شاه، (۱۳۶۲). سفرنامه عراق عجم (بلاد مرکزی ایران). تهران: تیرازه.
- قاجار، سلطان محمد میرزا (سیف الدوله)، (۱۳۶۴). سفرنامه سیف الدوله معروف به سفرنامه مکه. تصحیح و تعلیق: علی اکبر خداپرست، تهران: نشر نی.
- قجری، فاطمه، (۱۳۹۸). «طرح حفاظت و باززنده سازی مجموعه بازار و کاروانسرای شمس السلطنه شهر نراق با رویکرد توسعه گردشگری». پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات (منتشر نشده)
- قمی، حسن بن محمد بن حسن، (۱۳۶۱). تاریخ قم. تصحیح و تحشیه: سید جلال الدین تهرانی، تهران: انتشارات توس.
- کسروی، احمد، (۱۳۴۶). تاریخ مشروطه ایران. ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- کلانترضربی، عبدالرحیم، (۱۳۴۱). تاریخ کاشان. تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- گنجی، محمدحسن، (۱۳۵۳). سی و دو مقاله جغرافیایی. تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.
- مدرس، میرزا محمد علی، (۱۳۷۴). ریحانه الادب. جلد ۶، تهران: انتشارات خیام.
- مجابی، سیدمهدی، (۱۳۸۴-۱۳۸۳). طرح راهبردی بافت تاریخی نراق. شهرداری نراق.
- مرادی نراقی، محمود، (۱۴۰۰). «یادداشت فنی: سرمایه های اجتماعی در حفاظت شهری شهر تاریخی نراق». مطالعات معماری ایران، ۶(۱۱): ۲۰۷-۲۱۰.
- معماریان، ملیحه؛ و زمانی، بهادر، (۱۳۹۷). «تدوین چارچوب طراحی شهری برای مرکز شهر قم با رویکرد افزایش خوانایی و تصویرپذیری». معماری و شهرسازی آرمان شهر، ۱۱(۲۵): ۳۰۱-۳۱۷. https://www.armanshahrjournal.com/article_85135.html
- مهدوی، مسعود، (۱۳۶۹). «مفهوم جغرافیای تاریخی». مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ۲۸ (۳ و ۴).
- نراقی، احمد بن محمد بن مهدی، (۱۳۷۸). معراج السعاده. قم: مؤسسه انتشارات هجرت.
- نراقی، حسن، (۱۳۶۵). تاریخ اجتماعی کاشان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- Afshar Sištani, I., (2013). *Farhang-e Shahrha va Ostanha-ye Iran* (Vol. 2). Sazman-e Chap va Entesharat-e Sazman-e Owqaf va Omur-e Kheirieh. (In Persian).
- Beyg Mohammadi, H., (1998). *Moqaddamei bar Joghrafiya-ye Tarikhi-ye Iran (An introduction to the historical geography of Iran)*. Isfahan University. (In Persian).
- Etemad al-Saltaneh, M. H. K., (1989). *Mir'at al-Buldan* (Vol. 4, A. Navaei & M. Mohaddes, Eds.). Tehran University Press. (In Persian).
- E'zam Qodsi, H., (1963). *My memoirs or the unveiling of a hundred-year history* (Vol. 1). Heidari Printing House. (In Persian).
- Fazli, G.. (2010). "Gamaneh-zani dar Shahr-e Naraq" (Excavation in Naraq City) (Unpublished report). General Department of Cultural Heritage and Tourism of Markazi Province. (In Persian).
- Ganji, M. H., (1974). *Si-o-do Maghaleh-ye Joghrafiiae (Thirty-Two Geographical Articles)*. Moasseseh-ye Joghrafiiae va Kartografi-e Sahab. (In Persian).
- Ghajari, F., (2019). "Tarh-e Hifazat va Baz-zende Sazi-ye Majmoo'eh-ye Bazaar va Karvansara-ye Shams al-Saltaneh Shahr-e Naraq ba Roykard-e Towse'eh-ye

Gardeshgari (Conservation and Regeneration Plan for Shams Al-Saltanah Traditional Bazaar and Caravanserai Complex in the City of Naraq with Tourism Development Approach)". Master's thesis, Islamic Azad University, Science and Research Branch. Tehran. (In Persian)..

- Herodotus, (1890). *The History of Herodotus*. G. C. Macaulay, Trans., London: Macmillan.

- Jeyhani, H. R., Omranipour, A. & Rajabi, F., (2019). "Study of the Framework and Strategies for Conservation of Naraq Historic Bazaar and the Surrounding Urban Area". *JOURNAL OF ARCHITECTURE STUDIES*, 7(14): 47-77. <https://doi.org/10.22052/1.14.47> (In Persian).

- Kasravi, A., (1967). *Tarikh-e Mashrouteh-ye Iran*, vol. 2 (History of the Iranian Constitutional Revolution, Amirkabir. (In Persian).

- Kalantar Zarabi, A., (1962). *Tarikh-e Kashan (History of Kashan)*. Entesharat-e Farhang-e Iranzamin. (In Persian).

- Khosravi Naraq, M. R., (1996). *Naraq dar Ayeneh-ye Tarikh (Naraq in the mirror of history)*. Afarineh. (In Persian).

- Mahdavi, M., (1990). "Mafhum-e Joghrafia-ye Tarikhi (The Concept of Historical Geography)". *Journal of the Faculty of Literature of Tehran University*, 28(3-4). (In Persian).

- Memarian, M. & Zamani, B., (2018). "Devising an urban design framework for Qom city center with an approach to increasing legibility and imageability". *Armanshahr Journal of Architecture and Urban Planning*, 11(25): 301-317. https://www.armanshahrjournal.com/article_85135.html

- Modarres, M. M. A., (1995). *Rayhanat al-Adab*. The Perfume of Literature, Vol. 6, Entesharat-e Khayyam. (In Persian).

- Mojabi, S. M., (2004/2005). *Tarh-e Rahbordi-e Baft-e Tarikhi-e Naraq* (Strategic Plan for the Historical Texture of Naraq). Shahrdari-e Naraq. (In Persian).

- Moradi Naraq, M., (2021). "Technical Note: Social capital in urban conservation of the historic city of Naraq". *Iranian Architectural Studies*, 6(11): 207-210.

- Naraq, A. I. M. I. M., (1999). *Me'raj al-Sa'adah (The Ascension of Felicity)*. Moasseseh Entesharat-e Hejrat. (In Persian).

- Naraq, H., (1986). *Tarikh-e Ejtemai-ye Kashan (Social History of Kashan)*. Entesharat-e Elmi va Farhangi. (In Persian).

- Omrani Pour, A., Jayhani, H. R., Alemi, B. & Rajabi, F., (2019). "Naraq Bazaar: The Holder of Natural Environment, Historic Routes and the Qajar City Heritage". *Soffeh*, 28(83): 93-118. <https://doi.org/10.22034/bagh.2020.171199.3987> (In Persian).

- Omrani Pour, A., Jayhani, H. & Rajabi, F., (2020). "The role of farmsteads and gardens in the formation and development of the historic town of Naraq". *Bagh-e Nazar Journal*, 17(86): 5-16. (In Persian). <https://doi.org/10.22034/bagh.2020.171199.3987>

- Papoli Yazdi, H., (1988). *Farhang-e Abadiha va Makanha-ye Mazhabi-ye Keshvar*

(*Culture of villages and religious places of the country*). Astan Quds Razavi Publications. (In Persian).

- Safari, H., (2012). *Tarikh va Farhang-e Delijan (History and culture of Delijan)*. Nashr-e Balkh. (In Persian).

- Qajar, N. D. S., (1983). *Safarnama-ye Iraq-e Ajam (Belad-e Markazi-e Iran) (Travelogue of Iraqi Ajam (Central Iranian Regions))*. Tirazheh. (In Persian).

- Qajar, S. M. M., (Sayf al-Dawla). (1985). *Safarnama-ye Sayf al-Dawla ma'ruf be Safarnama-ye Makkah (Sayf al-Dawla's Travelogue known as the Mecca Travelogue)*. A. A. Khodaparast, Ed.. Nashr-e Ney. (In Persian).

- Qomi, H. I. M. I. H., (1982). *Tarikh-e Qom (History of Qom)*. S. J. Tehrani, Ed., Tous Publications. (In Persian).

- Sayyah, H., (1967). *Khatirat-e Haj Sayyah ya Dowreh-ye Khof va Vahshat (Memoirs of Haj Sayyah or the era of fear and terror)*. S. Golkar, Ed., Amirkabir. (In Persian).

- Sauer, C. O., (1925). *The morphology of landscape*. University of California Publications in Geography, 2(2): 19-54.

- Shayan, S., Amouniya, H. & Rahimi Harabadi, S., (2017). "Integration of comprehensive geomorphosite assessment and management of karstic geomorphosites using evaluation models (Case study: Chal Nakhjir cave in Markazi Province)". *Scientific-Research Quarterly of Tourism and Development*, 5(9): 118-136. (In Persian). <https://doi.org/10.22034/jtd.2020.110391>

- Shakouee, H. & Kazemi, M., (2005). *Mabani-ye Joghrafiya-ye Shahri (Fundamentals of Urban Geography)*. Payam-e Noor. (In Persian).

- Shirvani, Z. A. I., (1825). *Bostan al-Sayyaha (The garden of travels)*. Sanai Library. (In Persian).

- Sheykhan, A. et al., (1949). *Farhang-e Joghrafiya-ye Iran*. Vol. 1, Oštane Markazi (Abadiha), Geographical Dictionary of Iran, Markazi Province (Villages), Geographical Department of Army Staff Publications. (In Persian).

- Shakouee, H., (1994). *Falsafeh-ye Joghrafiya (Philosophy of Geography)*. Gitashnasi Publications. (In Persian).

- Shojaei, S., Alemi, B. & Jayhani, H., (2021). "Preservation of urban values of historical passages by relying on the pathology of the upper neighborhood passway of Naraq". *Urban Economics and Planning*, 2(3): 134-146. (In Persian). <https://doi.org/10.22034/UE.2021.2.03.02>

- Siroux, M., (1974). *Rahha-ye Bastani-ye Nahiyeh-ye Esfahan (Ancient roads of Isfahan region)*, M. Mashayekhi, Trans., Sazman-e Melli-e Hifazat-e Asar-e Bastani-e Iran. (In Persian).

- Tavassoli, M., (2012). *Sakht-e Shahr dar Eqlim-e Garm va Khoshk (City building in hot and dry climates)*. Payam. (In Persian).

- Vidal de la Blache, P., (1922). *Principles of Human Geography*, M. T. Bingham, Trans., New York: H. Holt and Company.